

Земля (переказ)

Ольга Кобилянська

Частина 1

На Буковині біля річки Серета стоїть невелике село Д., з одного боку від якого розкинувся панський ліс. Багато людей мають невеликі хатини, а самі вони шукають заробітку в Молдові, а от будинок заможного ґазди Василя Чоп'яка та його дружини Докії має зовсім інший вигляд – він великий, чистий, поряд є невеликий сад. Чоловік її був п'яницею, але навчилася господиня вправлятися з роботою так, що у домі панував добробут. Докія не була щасливою людиною: "її висока стать держалася вправді завжди прямо, мов сосна, по її певнім ході й поставі, трохи штивній, можна її було вмити між іншими відрізнити, однак її гарне колись обличчя постарілося передчасно... Журагнула її додолу". В сім'ї росла донька Парасинка шістнадцяти років – надія Докії та її щастя.

Окрім дитини та господарства, мала Докія і брата – Петро був холостим чоловіком приблизно сорока років, добра та роботяща душа, але теж іноді мав гріх прикладатися до пляшки, всі зароблені гроші витрачав і завжди був з порожніми кишенями. Жив при господарстві своєї сестри та допомагав чим міг.

Докія дуже переживала, що її не вистачить надовго бути опорою для всієї сім'ї і виходом з ситуації бачила весілля своєї доньки, щоб чоловік Парасинки після її смерті приглядає за господарством, але Василь так сильно опікувався донькою, що про одруження і слухати не хотів.

Перебираючи всіма хлопцями, Докія бачила лише одного кандидата в чоловіки – Михайла Федорчука; він мав досить землі, був роботящим та чесним, але на заваді стояла військова служба хлопця на два-три роки, що спіткала його у майбутньому. Оскільки вирішила Докія неодмінно видати заміж доньку взимку цього року, на думку спав Тодорика Жемчук. Хлопець був не таким вродливим і не мав такої доброї слави серед людей, як Михайло, але мав досить грошей та землі. "Він був низького зросту й обертався всім тілом, де вистачало не раз лише голову звернути. Штивна була у нього шия. І в цілості робив він погане враження. В нього такий широкий рот, що може собі сам щось до вуха сказати, а очі в нього лежать так близько... що далі зчіпляються до купи".

Парасинка довго сперечалася з матір'ю, бо не хотіла віддаватися заміж, але Докія вмовила доньку. Та одразу вирішила поділитися новиною із своєю товаришкою Анною, що працювала наймичкою при дворі.

В день весілля Докія та Івоніка (батько Михайла) сиділи зажурені. Докія віддавала свою єдину доньку заміж, а Івоніка засумував, бо хотів сам Парасинку собі у невістки.

Івоніка мав двох синів – Михайла та Саву. Діти були від одних батьків, але вирости із зовсім різними характерами. Старший Михайло був правою рукою батька, у всьому допомагав та знав роботу, був навіть зовні схожий на батька, і останній тужив, що

позбавиться сина на три роки служби, був готовий навіть віддати триста ринських знайомому єврею, щоб той викупив сина з рекрутів; молодший був повною протилежністю: "росте й горнеться кудись... та не до доброго й не до нас. Він роботи боїться, йому танець в голові. Зо стрільбою ходив би день і ніч по полі й по лісі, а про хату думає лише тоді, коли мамалига на кружок вивернеться. Він не любить землі. Дарма, що ходить по ній, що толочить її, дарма, що живе з неї, що носить вона його". І не дістане він її, якщо не полюбить.

Михайло був на весіллі у Тодорика за дружбу. Всі дівчата заглядалися на нього, серед них була і Анна. Хлопець запросив її до танцю, але в той момент стихла музика.

Сава прийшов до бурдеїв (напівземлянки) в полі, щоб напоїти худобу. Думав про Михайла – той завжди йому щось наказує, дорікає, забороняє знатися з вуйком Григорієм. А як цього не робити, коли він закоханий у його дочку Рахіру. З нею теж просили не бачитися, бо гріх це був – вона двоюрідною сестрою була хлопцям – донька маминої рідної сестри. Батько казав синові: "Ти любиш дівчину пусту, що на неї ні один порядний хлопець у селі не глядить, що її ніхто порядний за жінку не візьме. Вона погана волошка, циганка. Чоло волоссям заросло, а очі, як у чортиці або як у голодної собаки", проте Сава не звертав уваги на ці слова. Зачинивши бурдеї, хлопець пішов до коханої.

Тим часом Марійка – дружина Івоніки – готувала вечеряти. Це була ще доволі молода жінка, що поклала свої найкращі роки на працю задля дітей. В селі її часто називали скупю, але вона просто не вважала необхідним вихвалитися та ділитися тим, що має її сім'я – одяг, речі, гроші, їжа. "Пішлеш по що-небудь до неї, по що найменше, кажу, то все вона того "не має". І якщо за це її називали жадібною, то нехай; жінку це не надто хвилювало. Рано-вранці Михайло та її чоловік пішли у місто, а Марійка побігла до ворожки дізнатися чи залишиться Михайло вдома чи доведеться відслужити йому в армії. Циганка нагадала, що тяжкі випробовування чекають жінку та її сім'ю, що чекає на них не одна біда і буде плакати вона гіркими кривавими слізьми. З тим Марійка і повернулася. Почала працювати по дому, коли прийшов Сава, бо зголоднів. Хлопець був схожий на матір м'якими рисами обличчя і міг би навіть вважатися дуже вродливим, якби не холодний та відчужений вираз його сірих очей. Мати почала лаяти сина за те, що той так швидко повернувся, згадала про його невдалий зв'язок з Рахірою; мати сказала йти йому туди, звідки прийшов. Сава вкрав курку та яйця та пішов до коханої.

Частина 2

Івоніка з Михайлом повернулися з міста; чоловік розповів дружині, що той єврей, якому він заплатив гроші за викуп сина, десть зник і їх дитину все ж таки заберуть на три роки у військо. Марійка стала плакати і гукати Саву додому, але той не прийшов. Мати знову завела розмову про те, що Рахіра та її батько не доведуть її сина до добра і буде в сім'ї нещастя.

Наступного дня пішли батько з Михайлом в поле орати, а Івоніка був зайнятий думками про майбутнє хлопця, про Саву, що втрачає розум і все більше ліниться з

кожним днем. Поділився своїми роздумами з Михайлом, той порадив наставляти молодшого брата на роботу і тоді він забуде про Рахіру. Хлопець ще не розуміє життя, а трохи подорослішає і стане на вірний шлях, але для цього треба трохи суворіше до нього ставитися. Дійшли висновку, що це Рахіра та її батько його підмовляє і наставляє на зло. Батько заговорив вже про жінку, яку треба буде знайти після повернення сина із служби, щоб разом з нею вести господарство, але розмову перебив панський побережник Онуфрій, що жив біля панського лісу, охороняв його, при цьому сам іноді його обкрадав. Він трохи порозказував небилиці, але згодом Федорчуки знову прийнялися до роботи.

Частина 3

Був кінець весни; Михайло лежав біля бурдеїв, наглядав за худобою, а сам думав про життя, майбутнє його, про наймичку Анну, в яку був щиро закоханий. Згадував як вперше побачив дівчину – в той момент вона була прекрасна, такою її і запам'ятав.

Анна працювала при панському дворі, а всі зароблені гроші віддавала матері та брату. Зла та жадібна матір кожного разу грозилася віддати доньку заміж за сусіда-вдівця, а брат за кожної нагоди тільки бив бідолашну. Дівчина була чесна, працелюбна, Михайло одразу ж вподобав її, але серце його розривалося, коли думав про те, що три роки не побачить її тепер. Анна відрізнялася від інших дівчат, говорила зовсім мало, була дуже скромною та сором'язливою; на вечорницях не гуляла, не вела пусті розмови з іншими дівчатами, товаришувала лише з одною Парасинкою. Знатні господині при зустрічі ставилися до неї привітно, а більш прості глузували з неї – казали, що її уміння при дворі не допоможуть знайти їй чоловіка та завести господарство. Дівчина спокійно вислуховувала образи, бо вдіяти нічого не могла.

Він згадував кожну зустріч з коханою і думав лише про неї. А дівчина і сама в цей час думала про Михайла – кохала його всім серцем, але надією не тішилася, бо були вони зовсім різних матеріальних станів, хоч і ставився він до неї дуже люб'язно.

Якось одного дня в липні поверталася Анна від Онуфрія, до якого ходила за грибами, і, проходячи через поле Федорчуків, зустріла Михайла. Хлопець сказав, що навмисно чекав її, хотів її побачити. Він зізнався дівчині в коханні і вона відповіла йому взаємністю. Анна тужила, що скоро вони будуть змушені розлучитися і закохані пообіцяли ходити один до одного, поки така можливість буде.

Дівчина згадала, що їй вже пора додому йти, але вони все ніяк не хотіли прощатися. Анна завела розмову про "сусідній ліс", біля якого завжди боялася йти, бо він був занадто таємничим і страшним: "Не можу туди переходити, щоб не прискорити кроків. Мене тягне туди й жене звідти". Анна заплакала, розказала, що як погляне на той ліс, бачить щось темне, що йде на неї та на Михайла. Хлопець і сам перелякався, але перехрестився і заспокоїв кохану. Він ще трохи провів її, а перед самою дорогою попрощалися, щоб люди не бачили і не пускали плітки.

Частина 4

Марійка побачила, що в курятнику вже вкотре зникла курка, стала грішити на Саву, попросила Івоніку поговорити з ним та якось вплинути на нього. Мати розповіла,

що одного разу зустріла Рахіру серед вулиці, а остання навіть не привіталася з нею – своєю тіткою. Зла була ця дівчина і сина її робить таким же. Сава завжди був лінивим та цурався роботи, але до знайомства з нею хоч не крав та не дунив людей, а зараз зовсім біда.

Івоніка знав це, може й навіть більше, ніж його дружина, але любив обох своїх дітей однаково. Єдине, що він може вдіяти – обіцяти позбавити молодшого сина землі, якщо він не зміниться, але зараз він покладає надії на те, що, коли Михайло піде на службу, Сава буде змушений працювати більше.

Частина 5

Рахіра сиділа біля своєї хати і чекала на Саву. Мешкала вона разом з батьком та матір'ю у невеликому старому будинку; Григорій Чункач – батько дівчини походив з роду циган, що декілька десятиліть тому жили поряд з селом, був лихим, знався в крадіжках, любив нерідко випити. Одного разу так напився, що побив одного чоловіка до смерті, проте, коли звільнився, жити краще та чесно навіть не намагався. А мати Тетяна була непоганою жінкою, вправною робітницею, завдяки цьому і знаходили деяку роботу, але права на голос в сім'ї не мала. На жаль, донька повністю вдалася в батька, раз на раз приносила додому вкрадену курку чи полотна трохи, на це і жили.

Прийшов Сава і приніс їй звиток з мукою та шматком сиру. Рахіра занесла його в будинок, вийшла і сіла з коханим на призьбі. Розпитала про день, що він робив, а коли хлопець став жалітися на Михайла та батьків, радила тільки наперекір їм нічого не робити. Сава розповів, що батько погрожує залишити його без землі, але дівчина сказала, що вірити в це не треба, бо він такий же син, як і Михайло, і Івоніка має на двох розділити все майно.

Рахіра жалілася, що вони для її сім'ї шкодують навіть шматка хліба, що не люблять її, лихими словами називають, але за що? За те, що любить Саву як нікого в цьому житті. Хитра була дівчина, ледь не заплакала навіть. Казала Саві, що його батьки не потребують нічого, окрім його праці, що не люблять вони його.

Дівчина розказала, що, коли вона ворожить на картах, бачить Саву разом з собою. Гадала вона різними способами і кожен раз хлопець був з нею – щось вело їх разом по життю. Ворожила на колоссі і вийшло так, що чоловік її буде багатим господарем – це Сава.

Частина 6

У жовтні Михайло мусив покинути родину та піти на службу. В останній день Сава залишився в хаті на варті, а мати з батьком та сином ночували в бурдеї. Марія гірко плакала та перевіряла речі Михайла, чи все вона поклала, чи нічого не забув. Запитувала у сина чого йому треба, а він не відповідав – сльози заповнили очі, але не плавав, просто мовчав.

За сніданком всі мовчали; Михайло не міг повірити, що через хвилини він залишить все своє рідне тут, можливо назавжди покине. Івоніка здавався спокійним, порався з худобою, робив рутинні справи, але, як залишався сам на сам, ледь не кричав. Михайло та Івоніка вирушили в дорогу. Проходячи повз хату Докії, побачили всю сім'ю, що

вийшла попрощатися з парубком. Пройшли і біля панського двору, де стояла Анна і поглядом проводжала коханого; лише низько вклонилася і ні слова не сказала.

Продовжили шлях і на краю села зустріли Саву, що замість того, щоб стерегти хату, ходив до Мендля [корчма] по тютюн. Михайло попрощався з братом і дав настанови наглядати за батьками та господарством. Сава щось грубо відповів і пішов додому. Дійшли до корчми, де Михайло зустрівся з іншими рекрутами і продовжив свій шлях.

"Малий "сусідній" лісок закутався в миготливу тишину і ждав".

Частина 7

Минали тижні, а Михайло все не міг звикнути до життя у казармі – це були не ті люди, не ті звичаї, не ті порядки. Хлопець дуже сумував за родиною та Анною, так само як і вони за ним. Марія тужила більше від усіх. Івоніка обіцяв влітку відвезти її на ярмарку в місто, де вона могла зустрітися із сином і вона всі надії покладала на цей день, тільки про нього і думала.

Однієї ночі наснився Івоніці недобрий сон про Михайла, він прокинувся і зараз же вирушив у дорогу до міста, переконатися, що з сином все гаразд і передати трохи їжі. Коли прийшов, побачив сина хворим. Михайло жалівся, що вже не може на службі бути – так тут знушаються над рекрутами. Думає навіть про дезертирство. Вчора їх змусили з підлоги вилизувати сміття, а хто не погоджувався, отримував кулаком в лице, а сміття все одно прибрали так, як наказали. Івоніка пообіцяв щотижня тепер приходити до сина, руки його тремтіли, а на очах стояли сльози.

Прийшов додому, розказав дружині, що син їх хворий та сумний, а про те, що зломлений зовсім, промовчав, не хотів занадто турбувати жінку. Марія одразу побігла до своєї приятельки Домніки, що вміла замовляти та відвертати, щоб та щось вдіяла Михайлу і позбавила його болю та суму.

Це була жінка тридцяти років з дуже холодними очима; десятиліття тому вона повернулася в село і не зналася ні з ким, мала лише брата одного. Петро якось задивився на неї і вирішив взяти її собі за дружину, щоб було з ким старість доживати, але перед тим треба було грошей назбирати трохи – пішов у Молдову на заробітки.

Частина 8

Домніка дізналася, що перед Андрієм (церковне свято, що випадає на 13 грудня) можна ворожити і тоді вночі наснитися наречений – так і зробила. У своєму сні побачила жінка дурного Ілію – немолодого хлопця, що мав трохи землі, мав роботу, але зовсім не мав розуму.

Коли чоловік засватав її, вона спочатку відмовила, але через два тижні погодилася, бо вирішила, що така її доля. Готувалися до весілля; пішли у місто за покупками і там зустріли Дмитра – колишнього нареченого Домніки. Він погодився повернути всі витрачені на весілля гроші за умови, що Домніка дочекається на його повернення. Під натиском Ілія погодився; поки чоловіки сиділи в корчмі, жінка пішла на край міста, де жила напівсліпа жінка-ворожка, щоб та їй розказала її долю. Гадалка розклала карти і сказала, що треба віддаватися за Ілію і тоді матиме щастя в господарстві: "буде щастя з добром і в інших речах". Почула це Домніка і вже остаточно погодилася вийти заміж за

Ілію.

Трохи згодом після весілля із заробітків повернувся Петро, а дізнавшись про те, що Домніка віддалася за дурного Ілію, пішов у корчму і за чотири дні пропив усі зароблені гроші. Стали жити Ілія з Домнікою, вести господарство. Жінка майже все тягнула на собі, але була хитрою, то могла з інших людей набрати собі чи полотна, чи муки, чи ще якого добра.

Як Марійка дізналася про стан Михайла, одразу побігла до жінки – Домніка зналася на замовлянні хвороб та болячок. Вона була чи не єдиною подругою Марійки (її будинок межував із хатою Григорія і, коли Сава йшов до Рахіри, мусив йти повз будинок Домніки – жінка це все розповідала матері), проте не втрачала шансу обдурити її. Домніка замовила болячку і пообіцяла на днях зайти до Михайла, бо все одно збиралася в місто, попросила муки у Марійки, щоб спекти її синові хліба та калачі. Треба сказати, що половину з цього жінка забрала собі.

Частина 9

Взимку генерал проводив випробування наметів на стійкість під час морозів на поляні за містом. Для цього були відібрані хлопці-рекрути, серед яких був і Михайло. Вночі, коли від холоду не відчували вояки ніг та рук, він згадував свою землю, своє село. Також згадав як ходили з матір'ю на ярмарок одного разу і зустріли там молодого парубка-жовніра, який був позбавлений ніг. Цей хлопець стояв в його очах і Михайло не міг зрозуміти за що вони так потерпають на цій службі.

На ранок генерал визнав намети нездатними витримати лютий холод, а декілька хлопців з відмороженими кінцівками були відправлені у шпиталь.

Частина 10

Рахіра розпитує Саву про господарство сім'ї: скільки чого зібрано, скільки продано та скільки грошей дістав Сава. Питає чи приїде Михайло на Великдень додому. Молоді обговорюють скільки грошей витрачено на Михайла навіть тоді, коли він у війську, але зустрічають на стежині людей і розходяться у різні сторони.

Частина 11

Михайло отримав відпустку на кілька днів на Великдень, а після того як пішов, Марія цілими днями про нього говорила. Сава дуже сердився на це і навіть посперечався з матір'ю. Жінка дуже розгнівалася на сина і сказала, що він не отримає ні грудки землі, якщо не покине Рахіру. Вони з батьком залишили все своє здоров'є в праці не для того, щоб по їх землі ходила ця циганка. В хату зайшов Івоніка і забрав сина орати поле. Коли вони йшли до нього, Сава побачив зайця; в ньому прокинулося щось недобре і він кинув каміння в нього так влучно, що вбив звіря. Коли батько запитав його навіщо він це зробив, Сава відповів, що просто так.

Частина 12

Сава пішов до бурдеїв, а Марійка та Івоніка сиділи в хаті. Говорили про Михайла, про надію на те, що Сава землю полюбить і забуде про Рахіру, бо хлопець більш охоче береться до роботи, то, можливо, все налагодиться. Івоніка запропонував дружині піти на прощу до святого Івана та дати на службу Божу трошки, щоб за дітей їх помолилися

- за повернення Михайла живим та за щастя Сави.

Марійка сказала, що і сама хотіла це запропонувати - за порадою наймицьки Анни, з якою випадкового зустрілися і розговорилися. Окрім того, дівчина попросила взяти її з собою.

Івоніка розказав про свої плани посіяти гречку біля "сусіднього" ліска, а Марія згадала як її старший син любив це місце - в дитинстві бігав туди шукати гриби, а мати завжди боялася, щоб він не загубився там. Згодом жінка заснула, а чоловік ще певний час, після закінчення роботи, читав молитви.

Частина 13

Анна працювала у попових паннів, ходила кожного дня туди і назад, а на осінь мала у них залишитися - так радив Михайло. Останнього разу бачилися на Великдень; коханий розказав про службу, що боїться смерті лише, а до муштри звик вже. Домовилися, що, коли Михайло повернеться назавжди, тоді розкажуть всім про стосунки і влаштують весілля, а зараз будуть мовчати, бо недобре наперед говорити - злі люди можуть наврочити. Попрощалися і розійшлися.

Частина 14

Пройшов майже рік. Робота кипіла, Марія все сумувала за сином, рахувала дні до його остаточного повернення. Одне було добре, що тепер він частіше приходив у відпустку додому, а цього разу мав два місяці бути поряд із сім'єю. Це мало статися одразу після маневрів і мати дуже переживала, щоб вони пройшли без пригод. Минулого разу він випадкового штовхнув одного лейтенанта і той побив його ледь не до смерті. Марія думала, що це сталося тому, що вона не змогла піти на прощу помолитися, бо поранила ногу і не могла ходити, але в цьому році вона все ж таки пішла. І Анна ходила з нею - впала і годину читала молитви на святій землі. Потім все село дізналося за що молилася - мала народити дитину.

Дівчина втратила службу, мати з братом вигнали її з дому навіть без речей, а коли зустрічали на вулиці - били та кричали на неї. Найбільше дратувало їх те, що Анна і слова не сказала про батька дитини. Всі відвернулися від бідолашної, окрім Докії, яка взяла дівчину до себе і пообіцяла не покидати її. Тільки їй Анна розповіла секрет про Михайла, але на колінах благала зберегти таємницю.

Анна допомагала Докії в господарстві і завдяки їй мала якусь роботу від інших газдинь. Плакала часто і чекала на повернення коханого, щоб люди перестали дорікати їй в тому, що вона без честі дівчина. Було добре те, що Докія та Петро, який теж знав її таємницю, проте ні словом про це не обмовився, приймали її як доньку.

Одного дня сиділа дівчина з товаром в полі і шила, коли до неї підійшла Рахіра. Дівчата не любили один одного, хоча говорили ледве декілька разів, проте була між ними взаємна неприязнь. Рахіра стала випитувати у Анни хто ж батько її майбутньої дитини і розказала все, що говорять про неї в селі. Анна розсердилася і теж образила дівчину, сказавши, що всі люди знають про її наміри щодо сина Федорчуків, проте всі також знають, що він її ніколи не засватає. Рахіра стала сміятися з тої, що її теж ніхто не візьме з дитиною і вона даремно шие весільні сорочки, і Анна від злості викрикнула,

що Михайло має з нею одружитися. Рахіра ледь не вдарила дівчину, але Анна вчасно відштовхнула циганку і пішла геть. Розлючена дівчина ще кричала вслід якісь образи, проте Анна впевнено йшла від неї далі.

Частина 15

Рахіра розказала про свою образу Саві і веліла йому помститися Анні за неї – тихо, без свідків. Запитала чи він розповість батькам про Михайла та Анну; Сава відповів, що ні – він хотів пізніше використати ці знання проти брата. Сава вихваляв пшеницю, що виросла на тій землі, де він сів і орав, заговорив про лан землі, що він мріє від батька отримати, але знає, що не вийде нічого, бо Михайло теж хотів цю ділянку. Сава розповів, що може бути таке, що після повернення брата додому, його можуть теж забрати в рекрути. Він не боявся служби, але не хотів її, бо за цей час Михайло одружиться і забере найкращу землю. Дівчина не хотіла втрачати час, бо бути найпершою газдинею на селі на ґрунтах Івоніки було її найщирішою мрією. Рахіра розпитала чи є можливість уникнути жовнірства і її коханий розповів, що він би не йшов, якби був лише одним сином у батьків, але він планує відрізати собі палець чи ще щось вчинити, щоб стати непридатним для служби.

Сава повертався додому і думав про Михайла та Анну – мати не дасть синові в дружину взяти бідну наймичку, так само як і своячку-циганку. А якщо проти волі одружиться, залишить без землі. Він хотів і її мати, і з Рахірою бути. Проходив повз "сусідній" ліс і, глянувши на нього, трохи заспокоївся. "Сей ліс ставав йому не раз в пригоді, не був далеко від бурдея, а що найліпше – все, що в лісі роблено, не було гріхом. Уже як ліс кінчився, як лишилася остання деревина за спиною і чоловік ступив на рівне, чисте поле, так лишився за ним і всякий гріх, і він був свободним, чистим, як передше...".

Частина 16

Михайло вже близько місяця був дома у відпустці – мав ще стільки ж бути з родиною, а потім востаннє піти на службу і менше ніж за півроку повернутися остаточно. Івоніка з Марією не могли натішитися, що син буде з ними поряд. Тільки Анна сумувала, бо вони майже не мали часу, щоб побути наодинці і дівчина переживала, що мати коханого не дозволить шлюб. Михайло заспокоював її як міг, переконуючи, що рано чи пізно Марія дасть дозвіл, бо те, що вони кохають один одного – не гріх.

Одного вечора Анна поверталася додому і зустріла по дорозі Саву. Хлопець зупинився перед нею і стояв, не відвертаючи погляд. Щось в його очах так сильно налякало дівчину, що вона впала йому в ноги і благала не вбивати її. Він штовхнув її ногою і продовжив шлях, а бідолашна побігла додому. Розказала все Докії, а та порадила нікому про це не говорити, бо ця ситуація могла лише погіршити становище дівчини в селі: "Сава ж лінюх, але не лихий хлопець".

Частина 17

У сім'ї Федорчуків сталася біда. Вуличні музиканти проходили повз їх будинок і своєю музикою сполохали собаку Сойку. Та почала гавкати і ніяк не могла

заспокоїтися. В цей час із стайні вийшло мале теля, налякалося рухливістю пса і спробувало перестрибнути пліт, але випадково зачепилося за кілля, що стирчало з нього, і розпороло собі живіт. В цей час родини не було вдома і повернулися вони лише через півгодини. Рана у бідолашної тварини була смертельна і вирішено було його зарізати. Сава дуже сумував, бо це було його улюблене теля – він його годував, доглядав за ним. В останні хвилини свого життя теля не відводило очей від Сави, наче намагалось щось йому сказати, це помітила навіть Марійка, але хлопець не звертав на це уваги.

Весь день сім'я обговорювала таке нещастя і Михайло, відчуючи потребу у праці, взявся відремонтувати пліт. Для цього треба було десь взяти кілля – Сава запропонував йому сходити у "сусідній" ліс, бо там було досить дерева і не треба було гроші нікому віддавати. Михайло погодився і пішов до лісу.

Частина 18

Івоніка йшов до міста – треба було вирішити деякі банківські справи та зайти до пана. Він роздумував над тим, що післязавтра буде день святого Михайла і треба буде зайти до церкви, а синові купити яблук та білого хліба, щоб потішити його; через два тижні закінчувалась відпустка.

Частина 19

Марія приготувала їсти і чекала поки хтось із синів прийде та забере її в бурдей, сама вона не мала часу, а Івоніка мав повернутися лише ввечері. Відчинилися двері і зайшов Онуфрій Лопата, запитав де зараз її Михайло. Коли вона відповіла, що чекає зараз на нього або Саву, а самі хлопці зараз біля худоби в бурдеї. Чоловік зробив невелику паузу і сказав, що її син лежить в "сусідньому" лісі застрелений. Жінка не могла зрозуміти ці слова, а коли до неї дійшов сенс цих слів, закричала.

Марія не йшла – летіла до сина, а побачивши мертве тіло, впала і заплакала. Хлопця знайшов житар із сусіднього села, одразу покликав Онуфрія, щоб той взнав загиблого. Останній же, впізнавши Михайла, побіг до Марії. Мати кричала, намагалася привести сина до тями, підіймала його голову, руки, а коли зрозуміла, що сина не повернути, втратила свідомість і впала на свого сина.

Івоніка повертався додому найкоротшою стежкою; він відчував неспокій і якась сила тягнула його в село, що він жодного разу не спочив дорогою назад. Пішов одразу до бурдей, хотів швидше побачити Михайла та віднести йому яблука з хлібом. В полі побачив процесію з людей, як йшли, опутивши голови, та тягнули за собою віз. Щось ніби вдарило чоловіка і він побіг до воза, глянув на нього і побачив там свого мертвого сина. Запитав де Сава, але всі мовчали.

Частина 20

У хаті та біля неї стояло багато людей: хтось плакав, хтось молився, хтось намагався дізнатися всі обставини смерті. Прибіг Сава і впав біля тіла брата, плакав та кричав так голосно, що деякі жінки заспокоювали його. Михайло лежав на подушці, а рана, що була під лопаткою, стала кровоточити та залила подушку. Мати замінила її на нову.

Івоніка мовчав і думав про те, як це сталося. Як сталося так, що його син зараз лежав мертвий і ніхто не міг розказати хто винен у цьому. Він дуже розлютився на жінку, що вона не врятувала сина: "ти ж була дома!". Він кричав, а присутні намагалися заспокоїти його. Батько мовчав, а потім подивився на свого одного сина. Очевидно, Сава прочитав в очах запитання і сказав, що він був у ворожки в цей час і вона йому розповіла про смерть брата.

У хату зайшла Анна і одразу ж впала біля тіла коханого. Здивовані обличчя дивилися на неї, а Івоніка з Марією стали відтягувати дівчину від свого сина, але вона не зрушила з місця. Всім присутнім одразу відкрилася таємниця наймички. Мати загиблого намагалася вигнати дівчину, але та лише розмовляла з коханим та сама з собою. Згодом підняла очі і серед присутніх вишукувала когось. Побачила Саву і ніби оскаженіла – біла його, кричала, що він вбивця батька її майбутньої дитини, що він згубив і його, і її життя. Дівчину відтягнули, Марія вдарила дівчину, але підсвідомо відчувала правду в звинуваченнях Анни, проте Сава був тепер її єдиною дитиною і вона не могла його втратити, ніколи в житті. Мати та наймичка стали сваритися, Марія обізвала дівчину, коли у Михайла знову пішла кров. Анна впала до його грудей. Свічка, що стояла біля загиблого, впала і покотилася до ніг Сави.

Івоніка вийшов на двір – він зрозумів, що його син був братовбивцею, але не міг зрозуміти, що тепер йому робити. Сава був тепер єдиним його нащадком і він навіть не думав про те, щоб свідчити проти нього. Почув шелест поряд з собою, побачив Рахіру, що прийшла як злодійка подивитися на результат її підмовлянь. Хотів її спіймати, але дівчина втікла. Біля хати було чутно розмови присутніх, що обговорювали деталі.

Частина 21

На наступний день приїхала комісія, зробила висновок, що це вбивство, стріляли ззаду, шукали свідків. Знайшли одну стару вдову, що ходила тієї ночі в ліс за сухим гіллям; вона розповіла, що чула постріл та крик на допомогу, але подумала, що то охоронець піймав злодія і втікла.

Сава стояв збоку і тремтів, тим самим звернувши на себе увагу лікаря. Сказав, що йому зле. Лікар став оглядати хлопця і помітив на його шароварах кілька крапель крові – плями були ще свіжі. Між людьми чулися запитання чи мав Сава рушницю, де він був тієї ночі, коли сталася трагедія. Хлопець відповів, що ночував у Рахіри, а кров від качки, що різав нещодавно.

Виступив один чоловік, що мешкав біля лісу і розказав, що тієї ночі Сава заходив до нього і попросив води, а на лице був блідим, як смерть. Хлопець відповів, що зайшов дізнатися коли будуть готові його шаровари і заодно води випив.

Комісія пішла до бурдея, визнала рушницю Івоніки не причетною, перерили все в пошуках доказів вини Сави, але не знайшли нічого. Сходили до Григорія та Рахіри, зайшли і до ворожки – все було так, як розповів хлопець: ночував у Рахіри, а з самого рання пішов ворожити на землю.

Під час огляду тіла, з плеча Михайла випала куля, яку миттю підібрав Івоніка. Він впізнав її і побілів, зайшов до хати, підняв залізними руками Саву і приклався до нього

декілька разів твердим кулаком. Розвернувся і без слів пішов назад до тіла Михайла. Лікарі та судді не дізналися про це ніколи.

Саву забрали до міста, він був головним підозрюваним. Суддя наказав того ж вечора поховати бідолашного. Хоч Івоніка на колінах благав дочекатися ранку, щоб при Божому світлі віддати сина землі, комісія була тверда – поховати сьогодні в ніч.

Частина 22

Багато людей зібралося, всі шанували хлопця. Прийшла попрощатися з коханим і Анна, дівчина геть змарніла, на бідолашній не було лиця. Домніка та Ілія винесли з хати речі, що Марія веліла пороздавати, щоб за душу Михайла помолилися, та запрошували всіх на посмертний обід до лісу. Запросили і Анну. З хати виносили домовину, коли Марійка штовхнула Анну, тим самим ніби виганяючи її, але люди просили залишити бідолашну у спокої. Коли дівчина побачила труну, крикнула, що мріє лише з ним лягти у землю, і впала без сил.

Коли домовину засипали землею, Івоніка кричав не своїм голосом, що син його так тяжко працював для цієї землі, а вона його забрала до себе за цей труд. Чоловіки відвели його додому.

Докія, Петро, старенька бабця йшли в ліс на поминки, коли побачили перед собою чотири постаті – Григорій, дружина його, Рахіра та мати Анни. Петро сказав, що він би приклав кулак до тієї чорнявої, що очевидно приклала руку до смерті хлопця та "кланцату", що не залишала в спокої свою вагітну дочку. Докія пішла додому, сиділа над хворою Анною і молилася.

Частина 23

Через десять тижнів люди все одно обговорювали смерть Михайла, Івоніку, що майже розум втратив, Марію, що проклинала майже всіх і чекала на повернення Сави з арешту, Анну, що народила близнят, Рахіру, що на поминках вела себе як невістка і саркастично відповідала Марії.

Частина 24

Чоловік та жінка йшли до суду. Марія плакала, а Івоніка думав над долею сина. Він знав, що це він винний у смерті Михайла, але ніколи, здається, не любив сина так сильно, як в той момент, коли міг втратити його назавжди. Він звинувачував у всьому Рахіру – це вона наставила Саву на хибний шлях, це Бог їх так покарав за те, що вони мали стосунки, це ця зла відьма відібрала у нього двох синів.

На суді Марія сказала, що Сава був з нею в момент смерті Михайла, але заприсягтися відмовилася. Коли суддя став на неї кричати, знепритомніла.

Частина 25

Анна була матір'ю двох хлопчиків. Горе забрало від неї останні сили, знаходила щастя лише в дітях, що були дуже схожі на батька свого. Якось Докія вмовила дівчину сходити до Марії та показати хоча б одного внука, можливо вона захотіла б взяти його до себе на виховання. Анна спочатку відмовлялася, але згодом пішла. Марія вигнала її, образивши грубими словами, і дівчина мовчки пішла. Івоніка більш добре ставився до дівчини, вірив у те, що його син мав стосунки з бідною наймичкою, проте не міг нічого

вдіяти проти дружини, тим паче, що дівчина привселюдно назвала їх Саву вбивцею.

Частина 26

Був Святий вечір. Сава все ще сидів під арештом, Марія була в хаті в самоті і плакала, а Івоніка ночував у бурдеї. Він думав над тим життям, що тепер мав: як так сталося, що минулого Різдва сиділи всією сім'єю і сміялися, а зараз зустрічають його поодинці, до того ж не всі. На вулиці була завірюха і чоловік почув свист – так завжди свистів Михайло, коли йшов до бурдею: Михайло тут! Івоніка знайшов ікону і став молитися.

Марія сиділа в хаті сама, коли в двері хтось постукав. Жінка подумала, що це жандарм, бо вони вже декілька разів приходили без попередження, але голос запевнив, що він давній знайомий. Залишився стояти на вулиці і розповів, що тієї ночі, коли Михайло залишив цей світ, бачив як він та ще один хлопець з рушницею йшли до лісу. Голос не назвав імені супутника Михайла, але жінка зрозуміла, що це був Сава. Чоловік попрощався і зник без сліду. Серце матері вперше наповнилося ненавистю до свого сина – вона остаточно переконалася, що її Сава братовбивця.

Частина 27

Марія посилала Домніку ходити по ворожках, щоб ті щось розказали про вбивцю Михайла, але ніхто нічого певного не сказав. Лише одна вказала на брата його і сказала, що він ще батька свого вб'є, якщо той не дасть йому життя вільного. Почувши це, Івоніка вдарив дружину, щоб вона такими справами не займалася і не вірила всьому, що говорять ворожки.

Частина 28

Сава повернувся додому із в'язниці назавжди. Прийшов до батьків, але перед тим заходив до Рахіри – не забував про неї ні на мить. Із його присутністю в хату прийшло щось недобре та темне, це відчувалося кожної хвилини.

Частина 29

Кожного разу, коли Анна бачила Саву, кидалася на нього з кулаками і воліла б задушити його, якби він не тікав і люди не розбороняли їх. Дивно те, що зі всього села, хлопець боявся лише її одну; всі інші слова йому не сказали, лише перешіптувалися за спиною, а дівчина завжди становила ніби загрозу для нього.

Одного разу сиділа Анна в полі з товаром і зустріла Саву, накинулася на нього та залізними руками стала душити хлопця. Він ледь не впав на землю, але відштовхнув дівчину і втік.

Через тиждень близнята Анни загинули – вона майже втратила розум. Ніби уві сні прийшла до будинку Федорчуків і бездумним поглядом дивилася повз стіни. Стояла певний час, а потім крикнула, що то Сава вбив її коханого і побігла геть. Івоніка звинуватив Марію, що та прогнала Анну тоді, коли та приходила з дитиною, бо тепер вони втратили шанс викохувати онука від Михайла, тепер на старість будуть глядіти дітей Рахіри та Сави. Марія заплакала і намагалася відшукати дівчину, але її швидко відвезли в лікарню.

Частина 30

Минуло шість років. Марія та Івоніка зовсім постаріли та змарніли. Досі працювали на полі, витрачаючи всі гроші на службу Божу та на посмертні обіди, що влаштовували два рази на рік, щоб люди помолилися за спокій душі синочка Михайла.

Батько відділив Саві половину хати, щоб той жив окремо і наказав самому працювати – землі не дав, як і обіцяв. Син все більше ночей проводив у Григорія вдома, через що батьки злилися на нього. Марія ненавиділа свого сина. Рахіра, зустрічаючи її, завжди кидалася на неї образливими словами та підло всміхалася.

Тихими вечорами думала Марія про те, що Сава вбив її Михайла. Спочатку вона боялася в це вірити, але згодом все більше фактів переконували її в цьому – Сава вбив брата через землю. Стала проклинати його, спочатку тихо, лякаючись своїх слів, а згодом гучно, так щоб всі чули. Сказала про свої підозри Івоніці, але він це давно знав, але мовчав, скільки жив мовчав би, бо не хотів завдавати болю своїй дружині. Проте, хоч і знав, але нишком любив сина, по-своєму любив.

Частина 31

Івоніка віддав трохи землі Саві і велів йому тяжко працювати. Скоро Рахіра з Савою одружилися, проте батьки хлопця на весілля не прийшли. Він і не знав чи був щасливим, коли отримав те, про що так довго мріяв і чого так тяжко досягав.

Частина 32

Анна вилікувалася і проханнями Докії і Петра повернулася до села. Про трагедію не згадувала, а коли хтось випадково вимовляв ім'я Михайла, втрачала здоровий погляд і блукала очима по світу. Петро взяв її за дружину, п'ятий рік жили разом, вели господарство, виховували хлопчину, якого вирішили віддати до школи, щоб не прив'язувати його до землі – нічого доброго вона не принесе йому. Івоніка таємно від Марії відписав хлопчику найкращий лан своєї землі, що колись мав віддати Михайлові. Анна любила сина несамопитим коханням, так само як і Петро. Тішилися надією, що він виросте і пізнає світ, і сповнить їх надії.